

Г. В. Довгань*

ЗАКОНОДАВСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРО ОХОРОНУ ВИНАХОДІВ І ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVII-XIX ст.ст.)

На сучасному етапі розвитку української держави і права зростає актуальність історико-правових досліджень інституту права інтелектуальної власності. Адже закономірності його еволюції неможливо визначити поза зв'язком із попередніми стадіями розвитку. Подібне дослідження сприятиме виробленню наукових оцінок сучасного стану законодавства, визначенню напрямів його реформування. На українських землях, які входили до складу Російської імперії, діяло загальноімперське законодавство, у тому числі й у сфері охорони прав винахідників. З огляду на це, доцільним видається його вивчення та аналіз.

У сучасній українській історико-правовій літературі цим питанням не приділялося належної уваги. У статті використано праці вчених: О. Піленка, О. Плужника, В. Аксьонової, В. Афанасьевої та інших. Опрацьовано видання: “Полное собрание законов Российской империи”, “Указатель хронологический, предметный и алфавитный выданных в России привилегий с 1814 по 1883 годъ”, які містили патентну інформацію, матеріали Центрального державного історичного архіву України, зокрема справу про винахід нового складу лаку для реставрації картин, створених А. Кестлером, який проживав у Подільській губернії.

Метою статті є аналіз розвитку законодавства Російської імперії про охорону винаходів у XVII-XIX ст. та його застосування на українських землях.

Історія розвитку патентного права в Російській імперії тісно пов'язана з промисловим розвитком країни; етапи перегляду патентного законодавства співпадають з етапами розвитку економіки¹. В допетровський період ще не було умов для розвитку патентного права, оскільки промисловість перебувала у зародковому стані і питання захисту технічних нововведень навіть не виникало².

В Росії, як і в інших країнах світу, юридична форма патенту розвинулася з привілею, і до початку XX ст. використовувався термін “привілей”. Більшість російських дослідників вважає, що прототипом привілеїв були феодальні жалувані грамоти. У XVI ст. такі грамоти видавалися здебільшого купцям, в тому числі й іноземним, на вільну торгівлю, звільнення від сплати мита. Наприкінці XVI ст. та на початку XVII ст. в Російській імперії стрімко розвиваються внутрішня та зовнішня торгівля, ремесла. Змінюються мотиви надання грамот — на відкриття мануфактур, розробку корисних копалин. У цих документах вже є елементи, характерні для сучасних патентів: строковість — 10, 15 та 20 років, виключність права, а саме заборона іншим засновувати подібні фабрики³.

Перші промислові привілеї пов'язують з іменем Петра I, який запозичив цей інститут промислової політики у шведів і французів⁴. У зв'язку з

© Довгань Г. В., 2008

* аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

¹ Блинников В. И., Дубровская В. В., Сергиевский В. В. Патент: от идеи до прибыли. — М.: Мир, 2002. — С. 13.

² Пиленко А. А. Право изобретателя. — М.: Статут, 2001. — С. 137.

³ Плужник А. И. Из истории развития патентного дела в России // Вопросы изобретательства. — 1973. — № 9. — С. 8-9.

⁴ Пиленко А. А. Указ. работа. — С. 138.

петровськими реформами виникла потреба у промислових підприємствах. Уряд, зацікавлений у швидкому розвитку промисловості, надавав привілеї на відкриття нових мануфактур, торгівлю новим товаром. Привілеї того часу були факультативними. Уряд розглядав питання надання привілеїв з огляду на доцільність монополізувати той чи інший продукт на користь певної особи, враховуючи її заслуги. Винахідник просив “милості” від держави, а не визнання свого права⁵.

У 1723 р. з’явилися “Правила для видачі привілеїв на влаштування фабрик”, які певною мірою впорядкували практику їх видачі⁶.

Як приклад, можна навести привілей, наданий у 1749 р. французькому фабриканту Антону Гамбету на заснування в Україні шовкового заводу. У документі зазначалося, що А. Гамбет повинен був за власні кошти збудувати завод на вільних “государевых землях”, якщо таких не було, то земля надавалася йому безкоштовно. Після 8 років він був зобов’язаний залишити завод з усім обладнанням тим людям, на чиїх землях він знаходився. Під загрозою штрафу заборонялося чинити фабриканту перешкоди. Передбачалося, що інструменти з Київського казенного шовкового заводу передавали А. Гамбету безоплатно⁷.

Першим актом, який містив усі основні засади сучасного патентного права, вважають привілей, наданий 13.12.1749 р. купцям Сухареву та Беляєву на відкриття заводу по виготовленню фарб.

У II половині XVIII ст. у суспільстві посилювалося незадоволення та масові народні виступи проти поміщиків та фабрикантів. Це, а також зростання кількості дрібних промисловців спричинили відмову уряду Катерини II від монопольних привілеїв. Указами 1775 р. та 1778 р. промислові підприємства могли відкривати усі бажані. Наслідком прийняття цих указів було обмеження надання монопольних привілеїв і винахідникам⁸. З 1797 р. по 1811 р. жодного привілею не було видано, що підтверджує негативне ставлення до монополістів⁹.

Однак альтернативи монопольним привілеям не було вироблено. Тому, усвідомлюючи необхідність розвитку промисловості і разом з тим захисту та винагороди винахідників, у II половині XVIII ст. відбувається пошук відповідних шляхів. В Указі від 09.11.1800 р., який стосувався гірничих заводів, передбачалося, що “жодний власник приватного заводу не може використовувати винахід без дозволу винахідника”. У 1801 р. був виданий Указ “Про заохочення тих, хто зробив винаходи та відкриття для вдосконалення землеробства, торгівлі та промислів”¹⁰.

Перший закон Російської імперії щодо винахідництва був опублікований у вигляді Маніфесту “Про привілеї на різні винаходи та відкриття в художествах і ремеслах” 17.06.1812 р. В основу було покладено проект, розроблений М. Сперанським, автором плану державних перетворень та ініціатором створення Державної ради. Цікавим є виклад М. Сперанським свого розуміння правової природи винаходів. У записці, підготовленій за дорученням Олександра I у зв’язку з привілеєм, дарованим у 1811 р. іноземцям Герену та Єлгунду, М. Сперанський

⁵ Там же. — С. 145.

⁶ *Сергеев А. П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации: Учеб. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. — С. 40.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — I. — Т. XIII. — № 9651. — С. 110-112.

⁸ *Плужник А. И.* Раннее русское законодательство по охране изобретений (конец XVIII — начало XIX в.) // Вопросы изобретательства. — 1968. — № 1. — С. 36-37.

⁹ *Пиленко А. А.* Указ. работа. — С. 145.

¹⁰ *Плужник А. И.* Раннее русское законодательство по охране изобретений (конец XVIII — начало XIX в.) // Вопросы изобретательства. — 1968. — № 1. — С. 39-40.

писав: “Будь-який винахід є власністю винахідника. Для засвідчення цієї власності є лише 2 способи: таємниця та заступництво уряду. Часто перший спосіб буває недостатнім, тому звертаються до другого. Так виникли привілеї”¹¹.

Маніфест складався з 6 глав: “Про сутність привілеїв на винаходи й відкриття”, “Про порядок видачі привілеїв”, “Про форму привілеїв”, “Про строки та збори”, “Про припинення привілею”, “Про судовий розгляд”. Згідно з § 1 привілеїв — це свідоцтво, яке засвідчує факт представлення винаходу уряду як власності пред’явника. Цікавим положенням є те, що привілеї надавалися й на винаходи, привезені з-за кордону (§ 8).

У Маніфесті 1812 р., як і у сучасному патентному законодавстві більшості країн світу, включаючи Україну, встановлена заборона на видачу привілеїв на винаходи, які, у сучасному розумінні, суперечать суспільним інтересам. Була передбачена заявочна система видачі привілеїв (§ 2), яка нині діє у багатьох країнах (ст. 16 Закону України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” від 15.12.1993 р., ст. 8, 29 Патентного Закону Російської Федерації, ст. 60 Європейської патентної конвенції, ст. 7 Євразійської патентної конвенції). Визнавалося право першого заявника (§ 12). Але видача привілею не позбавляла нікого права доводити у суді, що даний винахід не належить пред’явнику (§ 3).

Встановлювалася явочна система експертизи, тобто експертиза по суті не проводилася. Це було виправданим, з причини відсутності на той час у Російській імперії спеціального патентного органу. Хоча, з іншого боку, це зумовило те, що вся процедура видачі привілеїв була чисто формальною.

Аналіз прав власника привілею свідчить про виключність його прав на використання винаходу, а саме: вводити винахід в обіг, продавати та передавати його, у судовому порядку переслідувати контрафакторів, вимагати відшкодування завданих збитків.

Відповідно до § 11, 12 порядок видачі привілеїв передбачав подання особою заявки до Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (далі — МВС). Після розгляду заявки у Міністерській раді та визначення корисності винаходу документи передавалися до Державної ради. У МВС обов’язково перевіряли, чи не було вже видано привілеї на подібний винахід або відкриття. Привілеї видавалися від імені царя і затверджувалися Державною радою.

Строк дії привілею становив 3, 5 або 10 років, залежно від побажання заявника. Мито сплачувалося у розмірі 300, 500 або 1500 рублів (§ 15, 16).

Слід зазначити, що М. Сперанський наполягав на обов’язковій офіційній публікації інформації про видачу привілею. Натомість, згідно з Маніфестом 1812 р., цей обов’язок покладався на винахідника. Згодом недоліки цієї норми були виправлені, і 19.10.1814 р. був виданий Указ “Про обнародування привілеїв, що видаються на різні винаходи”. Згідно з ним, МВС публікувало такі відомості¹².

У період з 1812 р. по 1833 р. було видано лише 72 привілеї¹³. Більшість привілеїв було отримано іноземцями, що деякі дослідники пояснюють відсутністю необхідних коштів для сплати мита та сприяння у популяризації та введення в обіг винаходів представників незаможних верств населення¹⁴.

¹¹ Пиленко А. А. Указ. работа. — С. 149-150.

¹² Аксёнова В. Ю. Эволюция патентного права Российской империи и его соотношение с международной практикой охраны изобретений конца XIX века. — М.: ИНИЦ Роспатента, 2003. — С. 21-22.

¹³ Указатель хронологический, предметный и алфавитный выданныхъ въ Россіи привилегій съ 1814 по 1883 годъ. — СПб., 1884. — С. 1-9.

¹⁴ Афанасьева В. И. От привилегии к патенту. Истоки патентного права в истории российского государства IX-XX вв. — М.: Изд-во МГОУ, 2003. — С. 60-61.

Першим заявку на отримання привілею 2.11.1812 р. подав Яків Белугін, але перший указ про видачу привілею виданий громадянину США Р. Фултону 10.12.1813 р. Натомість, у Зводі привілеїв, виданих у Росії, під № 1 опубліковано привілеїв інженер-механіка Пуа-де-Барда. Таким чином, перша заявка була подана 2.11.1812 р., Пуа-де-Бард подав заявку на 4 місяці пізніше Белугіна — 18.02.1813 р., а Р. Фултон — у грудні 1813 р. Російський дослідник О. Плужник стверджує, що пріоритет на отримання першого російського привілею належить Я. Белугіну. А таку плутанину він пояснює тим, що надали перевагу іноземцям, і в першу чергу вже відомому винахіднику першого пароплава Р. Фултон¹⁵.

Аналізуючи відомості, подані в “Указателе выданныхъ въ Россіи привилегій”, важко визначити національну приналежність або місце проживання винахідника. Вказувався рід занять (переважно це були купці) або стан, до якого відносився винахідник — дворянин, міщанин, селянин¹⁶. Тим не менш, вдалося з’ясувати, що привілеїв № 3 отримав Київський 1-ої гільдії купець Тимофій Бухтеев 9.10.1814 р. строком на 10 років¹⁷.

Привілеїв № 12 та № 14 у 1819 р. теж отримав винахідник з України — одеський купець Генріх Сізон. У заявці на видачу привілею Г. Сізон вказував, що він винайшов спосіб обробляти граніт та інші камені за допомогою машини. Наголошувалося на новизні винаходу. Купець просив надати привілеїв “по уваженію понесенных им убытков и в вознаграждение его трудов и времени”. Заявка містила детальний опис способу, креслення. Після перевірки локальної новизни та корисності винаходу, Г. Сізону видали привілеїв на 10 років. У ньому зазначалося, що “Министр Внутренних дел даёт сию привиллегию Одесскому купцу Г. Сизону, которому сим позволяется означенное изобретение производить, употреблять, продавать, дарить, в залог и наследникам отдавать как его собственность и пользоваться сим правом исключительно во всех Российских губерниях и областях”¹⁸. Отже, основним мотивом було те, що винахідник має право на винагороду за витрачені ним зусилля. Другий привілеїв Г. Сізон отримав на машину для сушіння пшениці та іншого зерна¹⁹.

У II чверті XIX ст. в Російській імперії почався промисловий переворот, що зумовило необхідність доповнення Маніфесту 1812 р. Протягом року у Департаменті мануфактур і внутрішньої торгівлі вивчали стан російського та іноземного законодавства про винаходи. У 1826 р. проект нового положення був запропонований до розгляду. У ньому вказувалося на такі недоліки діючого Маніфесту: нерозмежованість понять “винахід”, “відкриття”, “вдосконалення”, відсутність гарантій захисту прав власника привілею, невизначеність строків розгляду судових справ, початок дії привілею з моменту видачі. Проект був направлений на доопрацювання у різні установи — МВС, Департамент державного казначейства, у військове та морське міністерства. Після створення у 1828 р. при Департаменті мануфактур і внутрішньої торгівлі Мануфактурної ради обговорення проекту перейшло у нову стадію. Учасники дискусії були добре обізнані як з російським, так і з іноземним законодавством про винаходи. Цікавими видаються міркування члена Мануфактурної ради, видавця “Московського телеграфу”, купця М. Полевого: “... ідея не належить лише

¹⁵ Плужник А. И. Из истории развития патентного дела в России // Вопросы изобретательства. — 1973. — № 9. — С. 10.

¹⁶ Указатель хронологический, предметный и алфавитный выданныхъ въ Россіи привилегій съ 1814 по 1883 годъ. — СПб., 1884. — С. 1-9.

¹⁷ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://aboves.ru/rus/libes/011/info001.php>.

¹⁸ ПСЗ. — I. — Т. XXXVI. — № 27835. — С. 231-232.

¹⁹ ПСЗ. — I. — Т. XXXVI. — № 27929. — С. 343-345.

винахідників, це плід часу, плід праці попередників, і суспільство вправі вимагати взаємної плати за те, що воно надало винахідникові у завдаток”, “винахідник вправі вимагати, щоби ніхто, без винагорода, не міг користуватися його власністю, як ніхто не може жити у його будинку безоплатно”²⁰.

Положення про привілеї було затверджено 22.11.1833 р. Порівняльний аналіз положень Маніфесту 1812 р. та Положення 1833 р. свідчить, що останнє містило низку принципово нових підходів. По-перше, була введена охорона вдосконалень. Перевага у видачі привілею на вдосконалення надавалася творцеві основного винаходу. Іншій особі привілеї надавався при умові наявності письмової угоди з автором основного винаходу. По-друге, висувалися більш високі вимоги до заявки — потрібно було виділити формулу винаходу (у сучасному розумінні). Вперше з’являється згадка про “спеціаліста”, на якого потрібно було орієнтуватися при складенні опису винаходу (§ 11)²¹.

У Положенні 1833 р. зберігся факультативний принцип видачі привілеїв. Недостатньо було створити новий винахід, до уваги брали галузь промисловості, у якій він би використовувався. Існувала практика видачі привілеїв лише за наявності корисності для промисловості, і за відсутності винаходу як такого (наприклад, модель міста). Подібні привілеї обумовлювали монополізацію деяких галузей промисловості. Як відомо, сьогодні не можна відмовити у видачі патенту за умови виконання усіх вимог, передбачених законом. На той час подібні випадки не були рідкістю. У 40-х роках XIX ст. у суспільній правосвідомості формується розуміння наслідків видачі монополій. І вже на початку 50-х років Мануфактурна рада скорочує кількість виданих монополій. Остання монополія була видана у 1869 р. провізору Добровольському на виготовлення у Полтаві штучних мінеральних вод²².

Був запроваджений попередній розгляд заявки. Заявник подавав документи до Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, яке видавало свідоцтво про прийом заявки до розгляду. Як відомо, подібне правило закріплено у сучасному законодавстві. Згідно із § 13, 14 у Мануфактурній раді досліджували новизну, корисність винаходу, чи не містив він чогось шкідливого для здоров’я населення. У необхідних випадках робили запит до Медичної ради. Факультативність проявлялася й у тому, що заявник не мав права оскаржити рішення про відмову у видачі привілею.

Для ілюстрації бюрократичних перепон, з якими стикалися винахідники, наведемо приклад справи про винахід нового складу лаку для реставрації картин А. Кестлером, який мешкав у Подільській губернії. А. Кестлер надіслав листа Військовому губернатору Кам’янець-Подільського для представлення його винаходу на розгляд вищому керівництву. У відповіді містилася вимога розкрити цей спосіб, на що А. Кестлер відповів відмовою, мотивуючи це так: “від мене вимагають розкрити секрет, тисячі людей будуть ним користуватися, я збанкрутую”. У листі від 27.06.1840 р. з Управління Київського військового Подільського й Волинського Генерал-губернатора зазначалося, що оскільки А. Кестлер відмовився розкрити винахід, губернатор не може пересвідчитися у корисності та новизні винаходу і тому вважає неможливим передати це питання на розгляд вищого керівництва²³.

²⁰ Плужник А. И. Положение о привилегиях от 22 ноября 1833 г. // Вопросы изобретательства. — 1970. — № 5. — С. 8-9.

²¹ Аксёнова В. Ю. Эволюция патентного права Российской империи и его соотношение с международной практикой охраны изобретений конца XIX века. — М.: ИНИЦ Роспатента, 2003. — С. 24.

²² Пиленко А. А. Указ. работа. — С. 154-158.

²³ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2799. — Арк. 1-8.

Строк дії привілею починався з моменту його підписання, а виключне право діяло з моменту отримання свідоцтва про подачу заявки. На привезені з-за кордону винаходи привілеї видавалися на строк не більше 6 років. Мито за них було більшим, ніж за винаходи, зроблені у Росії.

Принципово новим положенням було введення обов'язкового використання винаходу. Відповідно до § 27 власник привілею зобов'язаний був не пізніше чверті строку дії привілею почати використовувати винахід і повідомити про це Департамент. Інакше, привілеї анулювали.

Отже, Положення 1833 р. містило багато новел, які наблизили патентне законодавство Російської імперії до сучасного патентного права.

При висвітленні цього питання неможливо залишити без уваги Указ 1870 р. О. Плужник вважає його першим патентним законом Росії²⁴. О. Піленко зазначає, що історичне значення цього документа у момент його прийняття ще до кінця не усвідомлювали і трактували його як звичайне спрощення процедури розгляду та видачі привілеїв²⁵. Однак саме з 1870 р. видача привілеїв стала обов'язком держави при умові відповідності документів вимогам закону. З цього часу винахідник просив не милості, а визнання свого права на отримання привілею. Заявки на винахід тепер подавалися до Міністерства фінансів. Потім у Мануфактурній раді перевіряли, чи опис предмета є повним, точним і чи не видавалися вже привілеї на аналогічний винахід. Визначався строк дії привілею, з огляду на стан розвитку відповідної сфери промисловості. Після цього міністр фінансів підписував привілеї. На винаходи у галузі сільського господарства заявки подавалися до Департаменту землеробства та сільського господарства.

Отже, проаналізувавши процес розвитку законодавства Російської імперії про охорону винаходів, можна зробити наступні висновки:

1. Правова охорона прав винахідників на українських землях у складі Російської імперії у XVII-XIX ст. здійснювалася на основі загальноімперського законодавства. Багато цікавих винаходів було зроблено українцями. Варто наголосити, що привілеї № 3 отримав Київський 1-ої гільдії купець Тимофій Бухтеев 9.10.1814 р. строком на 10 років;

2. Становлення патентного законодавства в Росії відбувалося тим же шляхом, що й у європейських державах, але дещо пізніше. Це було зумовлено тим, що цей процес був тісно пов'язаний із промисловим розвитком країни, який відставав від темпів розвитку промисловості у Європі. Відставання у промисловому розвитку Російської імперії стримувало винахідництво в Україні, що було актуальною на той час проблемою, оскільки українські землі були в економічному плані однією з найрозвинутіших областей імперії. Можна виділити 3 етапи у розвитку патентного законодавства:

1) від часу правління Петра I до 1812 р.;

2) від 1812 р. до 1870 р.;

3) від 1870 р. до 1896 р.;

3. Допатентний захист базувався на привілеях і до початку XIX ст. у законодавстві використовувався термін "привілеї". Прототипом привілеїв були феодалні жалувані грамоти;

4. Першим законодавчим актом Росії у сфері захисту прав винахідників був Маніфест 1812 р., який встановлював явочну систему експертизи, надання винахідникові виключних прав, заявочну систему видачі привілеїв, заборону видачі привілеїв на винаходи, що суперечать суспільним інтересам. Видача

²⁴ Плужник А. И. Первый патентный закон России // Вопросы изобретательства. — 1971. — № 6. — С. 19.

²⁵ Піленко А. А. Указ. работа. — С. 159.

привілеїв була факультативною — це було правом, а не обов'язком державних органів;

5. Прийняття Положення 1833 р. було наступним кроком у розвитку патентного законодавства. Найбільш суттєві зміни стосувалися введення попереднього розгляду винаходу Мануфактурною радою, вимога обов'язкового використання винаходу, виділення формули винаходу у заявці;

6. У 1870 р. відбулися кардинальні зміни у системі захисту прав винахідників — був запроваджений облігаторний принцип;

7. Характерною рисою практики видачі привілеїв у Російській імперії було те, що переважну більшість патентів отримували іноземці. Дослідники пояснюють цей факт відсутністю у винахідників, які мешкали у Російській імперії, необхідних коштів для винахідницької роботи і для процедури отримання привілею, низькою освіченістю населення, повільними темпами промислового розвитку країни, відсутністю підтримки з боку держави.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою основ права України
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 24 від 17 жовтня 2007 року)*

